

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремејшић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу
Катедра за српски језик

СУДБИНА СУГЛАСНИКА *x* У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА (16–19. ВИЈЕКА)

У овом раду се бавимо судбином сугласника *x* у *Паштровским исправама* (16–19. вијека). Представили смо стање у вези са сугласником *x* у нашем корпусу с обзиром на различите позиције у ријечи: иницијалну, медијалну и финалну, тј. примјере чувања, губљења или замјене другим гласовним вриједностима и извршили поређење са ситуацијом на дијалекатском и историјскојезичком плану. На основу скецерпираног материјала дошли смо до закључка да се сугласник *x* доминантно пише у свим позицијама у ријечи, али и да у свим позицијама имамо појединачне случајеве како губљења тако и супституције другим гласовним вриједностима: *ž*, *φ*, *κ*, или надомјештање хијата сугласником *v*.

Кључне ријечи: *Паштровске исправе*, говор Паштровића, сугласник *x*, супституције *x*, губљење *x*, чување *x*, историја српског језика, фонетски процеси, морфонолошки процеси.

1. *Паштровске исправе* пружају изузетно занимљив материјал за језичка истраживања, представљају значајну карику за употпуњавање историјске и територијалне слике српског језика, те развоја и распрострањања одређених језичких изоглоса. Подручје Паштровића је приморска област, која се простире између Будве и Спича. На том подручју настао је у прошлости велики број докумената која данас представљају драгоцену рукописну грађу

за бројна лингвистичка проучавања. У двије књиге (*Пашићровске исјраве*, Књига 2 и Књига 3)¹ сабрано је и издато преко 200 докумената, најстарије су из тридесетих година 16. вијека, најмлађе из средине 19. вијека. Настале су на подручју језички занимљивом, подручју које је било доста одвојено од околних простора, историјски под управом или утицајем различитих држава: Млетачке републике (најдуже, од 1423. до 1797. године), Аустрије, Француске, Русије. И текстови *Исјрава* свједоче о бурној прошлости паштровских племена. У исправама се најчешће говори о разним међусобним споровима, организацији судства, упадима Турака и сл. Највише докумената писано је и чувано у познатим паштровским манастирима (Прасквица, Режевићи, Градиште и Дуљево), али је доста тога сачувано и у породичним збиркама (*Пашићровске* 1990). У овом раду ограничићемо се на судбину сугласника *x* у *Пашићровским исјравама*. Истовремено ћемо вршити поређење са ситуацијом у паштровском говору и у сусједним говорима, као и у писаној грађи која је интересантна за поређење.

2. Сугласник *x* српски језик је наслиједио из прасловенског, али се, осим тога, тај глас могао добити и примањем ријечи из страних језика: грчког, латинског, касније, путем многобројних позајмљеница, нарочито из турског језика.²

За сугласник *x* карактеристично је губљење (или замјена другим гласовним вриједностима) у већини штокавских говора. Сугласник *x* се од краја 16. вијека, а понегдје и нешто касније, до средине 18. вијека, губио у свим крајевима у којима је дошло до губљења. Како налазимо код Јована Вуковића, „нисмо утврдили кад је у јакој мјери почео у источнијем дијелу територије процес слабљења и ишчезавања тог гласа, али нам је познато да га на почетку XVII вијека већ није било у једном дијелу централних штокавских говора (Дивковићев језик у источној Босни, и др.)“ (Вуковић 1974: 189). У чакавском дијалекту сугласник *x* је задржан; најисточнији дио Далмације, од Дубровника на западу, затим

¹ *Пашићровске исјраве*, Књига 2, Будва 1990; *Пашићровске исјраве*, Књига 3, Петровац на Мору 1999.

² Јован Вуковић, *Исјорија срјскохрвајског језика*, Научна књига, Београд 1974, 189.

најстарији дио Црне Горе – њена источна половина – углавном знају за употребу сугласника *x*. Овај сугласник, како се налази у дијалектолошкој грађи, везано за подручје које је интересантније за наш корпус, чувају претежно говори у западној Црној Гори (зона око Цетиња и Ријеке Црнојевића, низ мјеста на обали), док је на истоку изговор *x* обичан углавном код муслимана (плавско-гусињска и сјеничко-новопазарска област).³

Губљење тог гласа, како се сматра, условљено је посебном артикулацијом и специфичном акустичком природом тог гласа. Међутим, „нема ниједног црногорског говора који данас у свим фонетским позицијама и у свим речима чува овај глас. ’Он се чује слабо ђе здраво, постојано и на сваком мјесту у ријечи’, рекао је још Вук (Пословице XIV). Затим, исто тако недоследност показују и говори у којима на месту старијег *x* стоји данас који други глас. И треће, они говори који по правилу губе овај глас, губе га углавном у свим позицијама... Одавде се види и основна разлика у самој хронологији појава: док други наши говори у том погледу показују данас само резултате раније тенденције, црногорски, напротив, узети у својој целокупности, или непосредно чувају и све прелазне ступњеве од фрикативног *x* до његових обичних заменика или самом системом ових дају јаснији појам о целокупном развоју овог гласа“ (Бошкових 1978: 7). Углавном средњоштокавски и готово сви новоштокавски говори не знају за употребу овог гласа.⁴

Имао је неједнаку судбину у различитим говорима: чува се, замјењује другим гласовима (углавном са *k*, *ǰ*) или губи у зави-

³ Видјети: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад 1985, 161; Радосав Бошкових, *О природи, развоју и замјеницима гласа x у говорима Црне Горе*, Одабрани чланци и расправе, ЦАНУ, Титоград 1978, 7–21; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекти*, Јужнословенски филолог XIII, 1933–1934, 47; Митар Пешкан, *Сјаноцрногорски, средњокајунски и њешански говори*, СДЗб, књ. XV, Београд 1965, 171; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 297; Данило Вушовић, *Дијалекти источне Херцеговине*, СДЗб III, 1927, 26; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII, 1938–1939, 27; Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд 1972, 114–115; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полиња*, СДЗб XXXVII, Београд 1991, 279.

⁴ Александар Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, 96.

ности од положаја у ријечи (иницијалног, медијалног или финалног), сусједних гласова или морфолошких утицаја. Овдје, као занимљиву, износимо и претпоставку Бернштејна да се узрок за губљење сугласника *x* у српском, македонском и бугарском треба тражити у констелацији словенских и несловенских језичких структура на Балкану.⁵ Али, додали бисмо, и не само њих, јер је процес везан за нестабилност у изговору овог сугласника везан и за шири простор словенских језика (в. фусноту 9).

Познато је да се тај глас углавном чува у говору муслимана, али је питање његове артикулације у тим говорима такође од посебног значаја. Што се тиче питања чувања сугласника *x* у говору муслимана јављају се, углавном, два мишљења: прво, да је то последица утицаја турског језика⁶, и друго, да је то утицај изолованости тог дијела популације након турских освајања и конзервације старијег стања, а не у прихватању страног фонолошког елемента.⁷ У корист другог виђења веома илустративно налазимо код Александра Белића, који каже: „да баш то да *x* у српском,

⁵ С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва 1961.

⁶ Професор Асим Пецо узроке појаве муслиманског (грленог) *h*, дакле, помјереног изговора, образлаже подржавањем арапским обредним формулама и утицају њихове фонетике на домаћи изговор: „Молитве и све друго што је пратило исламизацију, имале су у овом видног значаја..., дакле на присуство фонеме *x* у ријечима страног поријекла, које су долазиле заједно са новом религијом, и уопште новим начином живљења“, Асим Пецо, *Ижавскошћакавски говори западне Босне*, БиХД36 I, Сарајево 1975, 240.

⁷ О овоме аргументовано налазимо код проф. Р. Симића: „...у турском језику не 'постоји одговарајућа фонема *h* – него управо *x*' (супротно арапском са више гутуралних фонема). На то упућује Бангуаглуов опис, по којем је ово 'шумни, прострујни, безвучни грлени (или непчани) сугласник'. Узмемо ли сада у разматрање словенске гласове овог реда, имаћемо сасвим друкчију слику него у турском: словенски језици познају више гласовних вриједности из овог домена, а најмање две: *x* и *h*. Овај други глас није никако редак: 'Налазимо га – пише Р. Бошковић – у читавом низу словенских језика и дијалеката: у белоруском и украјинском језику на истоку, у чешком, словачком и горњолужичком на западу, у дијалектима словеначког југозапада и у чакавском дијалекту српскохрватског језика на југу'“, Радоје Симић, *Морфонолошки процеси у српскохрватском језику*, Научно друштво за проучавање и неговање српског језика, Јасен, Београд 2002, 45–46.

мада у већини дијалеката сасвим нестаје, у некима, на пример у прчањском дијалекту у Боци, у свим положајима прелази у \bar{z} : *до̄годӣӣӣ*, *џре̄џо̄ӣӣа*, место *доходӣӣӣ*, *џрехо̄ӣӣа*, ... *x* је постало експлозивним гласом, изговорено је са смањеним спирантским елементом, као што се то понекад догађа у другим дијалектима (нпр. код Мухамеданаца у Босни, и сл.). Такво *x* личило је више на експлозивне гласове него на фрикативне гласове, и то не због тога што је изговорено спирантски него зато што је трење код њега постало слабије⁸. У прилог овом тумачењу иду и многи други говори који чувају сугласник *x*, а то су углавном периферни говори, говори незахваћени, или мање захваћени, додирима са говорима који представљају центар и исходиште процеса везано за губљење (односно замјену) тог сугласника. То ћемо сагледати и на основу нашег корпуса са подручја Паштровића (како у дијелу дијалекатских истраживања, тако и у дијелу историјскојезичких процеса представљених према стању у Пашићровским исцравама). Осим тога, различите фонетске модификације и прелазни ступњеви у изговору (како зависно од фонетске позиције, тако и идући од говора до говора) показује и стање у дијалектима. Према Р. Бошковићу, црногорски говори, узети у цјелини, или непосредно чувају и све прелазне ступњеве од фрикативног *x* до његових обичних данашњих замјена или, што је веома важно за разумијевање те проблематике, самим системом замјена дају јаснији појам о целокупном развоју тог гласа (па и оног који је карактеристичан за говоре муслимана).⁹

⁸ Александар Белић, *О дијалектима*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2001, 115.

⁹ За говоре Црне Горе, Р. Бошковић каже: „Нашли смо да наше три основне групе овако стоје у погледу судбине гласа *x*: 1. група – \bar{g} , γ , \bar{x} , \emptyset (подручје околине Цетиња); 2. група – \bar{z} , v , k , \emptyset (говори непосредне околине Бара); 3. група – \emptyset , (\bar{x}) (Брда); \bar{x} , h , k , \emptyset (Црмница)... Јасно је да обе прве групе претстављају у ствари један исти тип; разлика је само у степену развоја; прва претставља почетни, а друга завршни моменат једног истог фонетског процеса“. Даље, Бошковић сматра да овај процес у обје групе прати промјена звучности, а то значи да се гласови \bar{z} и v у систему замјене не могу разумјети без овог момента. Такође и однос $x > \gamma : x > \bar{x}$, као основни постулат, значи исто што и система замјеника и потпун губитак овога гласа.... да је тенденција у свим тим говорима била да се *x* не изгуби, показује и редовна промјена $\bar{x} > k$... Промјеном $x > \gamma$ гласовни

Како налазимо код проф. Симића, изговор тог гласа у муслиманским говорима „добро илуструје почетне фазе губљења тог гласа (у томе се слаже са одговарајућим црногорским идиомима на југу, те са граничним штокавским говорима на северозападу итд.). Зато је исправно закључити да њихова етничка и верска изолација од главнине условљава чување затеченог стања не само у развоју гласа *x* већ и у другим детаљима“ (Симић 2002: 356). Мислимо да и *Пашћировске исјраве*, с обзиром на то да су настале у једном у знатној мјери изолованом простору, могу у великој мјери показати како је текао процес измјене у вези са тим сугласником.

Паштровићи припадају оним говорима који чувају *x*. О томе нам говоре дијалектолошка истраживања о говору Паштровића Миодрага Јовановића¹⁰, која ће нам бити значајна за поређење са историјскојезичким тенденцијама и стањем у писаној грађи *Пашћировских исјрава*. Међутим, сви говори, који чувају *x*, имају једну заједничку црту, у свима је тај сугласник претрпио знатне фонетске модификације, и то у свима у истом правцу (Бошковић 1978: 8). У вези са сугласником *x* М. Јовановић констатује: „Када смо кренули са истраживањем Паштровића, знали смо – у вези са сугласником *x* – за двије помало супротне констатације: прва, – овом дијалекту сугласник *x* је непознат – (Р. Алексић, *Извјештај о говору Пашћировића*), и друга, да се *x* чује чак до Бара и Скадра (*Српске народне њословице*), коју је изрекао В. С. Карацић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију“. М. Јовановић, даље, према прикупљеном материјалу са терена, представљајући затечено стање у вези са *x* у разним положајима у ријечи у говору Паштровића долази до следећих закључака: „Не може се нашим

систем ових говора добио је и један нов, дотле непознат глас. И било је сасвим природно да га у положајима гдје је он остао слабе фрикативности систем уклони. Ондје гдје је од њега добијено *ǰ* (које се од *ǰ̄* разликовало само по томе што је било фрикативан глас, оно није могло постати ништа друго осим *ǰ̄*...). Што се треће групе говора тиче у њој се може претпоставити следећи развитак *x* : *x* > *χ* > *h* > *∅* – у случају слабљења артикулације; а у случајевима гдје се артикулација појачавала: *χ* > *κ*. Почетни моменат представља слабљење артикулације (што је значило помјерање артикулације уназад), тј. добијање свуда *x* које тек у извјесним условима даје *κ*“ (Бошковић 1978: 7).

¹⁰ Миодраг Јовановић, *Говор Пашћировића*, Универзитет Црне Горе 2005.

приказом сугласника *x* потврдити Алексићева теза да је овом дијалекту глас *x* непознат; додуше, грађа не сугерише ни неку његову изражајнију постојаност. Ипак, колико год глас *x* понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције (у свима се најчешће губи), сматрамо да постоји артикулациона база за његов изговор и да је у паштровском говору кроз историју постојао извјестан континуитет његове употребе. Тешко је, међутим, увијек разликовати такво старо *x* од новог – насталог под утицајем школе, административног језика, средстава јавног информисања“ (Јовановић 2005: 174).

3. Анализираћемо стање у Пашићровским исправама и истовремено вршити поређење са говором Паштровића, стањем на ширем дијалекатском простору, као и са историјским процесима уопште. Представићемо стање у вези са сугласником *x* у нашем корпусу с обзиром на различите позиције у ријечи: иницијалну, медијалну и финалну; тј. примјере чувања, губљења или замјене другим гласовним вриједностима. Према Бошковићу, у говорима Црне Горе замјеници сугласника *x* – \bar{z} , *v* и *k* се разликују према томе у којем се положају у ријечи јављају (Јовановић 2005: 24–25). Упоредићемо стање у тим говорима са стањем у Пашићровским исправама. Паштровићи су насељени из различитих подручја (Стара Србија, Брда, Брегалничка област, Херцеговина, источна Србија, Зета, Стара Црна Гора, Босна, Далмација...), нека братства су се доселила у Паштровиће прије 15. вијека, а нека у времену од 15. до 18. вијека (Јовановић 2005: 24–25). Када је дато име писара у некој од исправа, и када се зна поријекло те паштровске породице, и тај податак ћемо узети у обзир, уколико нам може бити значајан за тумачење и појашњење везано за судбину сугласника *x*.

3.1. Што се иницијалне позиције тиче, нема много примјера везано за лексеме различитог типа у којима се могло јавити иницијално *x*.

3.1.1. Примјери са чувањем сугласника *x* су следећи:

Христї (облици са том основом су доследно са *x* и у 1. и у 2. књизи *Исправа*), *Харвоевићемъ* (3/1598,45), *Харвоевићем* (3/1601,49), *хоише*, *Хервоевићи*, *Хекуре* (3/1605,54), *хоићећи* (3,1638,80), *хришанъсїива* (3/1640,81), *ходећи* (3/1644,85), *хоћу* (3/1644,85), *хитїаръ* (3,1644,85), *христїиани...* (3/1714,103), *хоће* (3/1739), *харач* (371754,114), *ходило* (3/1774,138), *оћаше да хлѹ е враїи* (3/1774,138), *хоће* (3/1783,149),

хоћу (2/1784,58), хадеџима (2/1787,59), хиџиру (3/1785,160), ходи, хилу, хиладу, хизмеџъ (3/1786,161, исправа Махмут-паше), хиладу, хилу (3/1786,162, Махмут-паша), хоџеџи, хиџо (2/1800,90), хоће (2/1802,95), хоџџемо, хоџџиџи (2/1833,145), халине, халаџџъ (2/18...,204), храму (3/1837,186), хоћемо (3/1840,191), хоћемо (3/1848,199).

Као што се види, највећи број примјера везан је за глагол *хоџеџи* (14 примјера), три за *ходџиџи*, један за *хиџар*, даље, са *х*-се јавља и презиме *Хервојевић*, остало су углавном примјери несловенског поријекла (грчки, турски, највише је примјера у двама писмима Махмут-паше).

3.1.2. Неетимолошко *х*- налазимо на почетку ријечи у неколико примјера:

бкше *храно* (2х) *Андриа...* у ноџу (2/1754,39), да *хоно ресџо* (2/1807,108), ако (је) *иџо ваше хоџенџъ* (2/1846,192), *Ђуро Андриџ Хеџиџа Никова* (3/1782,145), *хиџъ* (недатиран 2/205).¹¹

3.1.3. Сугласник *х*- није писан у следећим примјерима:

види *оће* *ли биџџъ* (у истој повељи се у другим случајевима пише *х*, чак и за исту лексему, 2/1775,51, писар Радо Цуца), *ођу џродаџџъ* (2/1823,119), *оћемо ноџаџџъ* (2/1797,69), *оће* (и *бих*, *џисах*, *сџиранех...*; *биџџъ*, 3/1738,107, писар Нико Марков Греговић), *оџаше* 2х (остали примјери су са *х*, 3/1774, писар Вуко Давидовић), *ођу* (*каџеџах*, *рукавах*, *кошулах...*; али и без *х*, са секундарним *х*, 3/1843,193), *оџаше* (3/1774,138, Вуко Давидовић), *Ерџеџвоџић* (3/1712,102, у потпису: поп Ђуро Белац), *оће* (3/1785,154).

У скоро свим примјерима (9) одсуство *х*- везано је за коријен *хоџ*-, и још је без иницијалног *х*- једино *Ерџеџовић*. Најстарији примјер је из 1774. Већина исправа без *х*- је написана од Вука Давидовића и Ника Греговића. Обје породице су досељене у Паштровиће прије 15. вијека из Брегалничке области (Јовановић 2005: 25).

Претежношћу чувања сугласника *х*- у иницијалној позицији *Пашџровске исџраве* се не слажу са стањем у паштровском говору, у којем су знатно присутнији примјери без *х*-, гдје примјери са *х*- не „потврђују његову стабилност у овој позицији“, али „свједоче о постојању артикулационе базе за његов изговор“ (Јовановић 2005: 162–163). То може бити утицај писаног језика, али је и

¹¹ Примјере, иако не честе, али невезане за почетак ријечи срећамо код још неких писаца са простора Црне Горе (видјети: Бранислав Остојић, *Језик Пеџира I Пеџировића*, ЦАНУ, Титоград 1976, 104; Данило Вушовић, *О Њеџошевом језику*, Октоих, Подгорица 2004, 108).

показатељ континуиране и, у знатној мјери, стабилне употребе сугласнике *x* у Паштровићима.

3.1.4. Група *хѣ-* (углавном испред *је* од *краѣикоѣ јѣѣа*) различито је писана.

а) У далеко највећем броју примјера пише се *кћ-*:

кћесмо (3/1638,80), *кћехъ* (3/1703,97), *кћеше* (2/1716,29), *кћеше* (2/1758,42), *кћехъ* (2/1776,55), *кћио* (2/1801,94), *кћекъ* (2/1834,165), *кћесмо* (2/1840,177), *кће* (2/1826,134), *кћехъ* (2/1844,190), *кће* (2/1852,196), *кћехъ* (3/1782,147), *кћеше* (3/1748,111), *кће* (3/1753,113), *кћеше* (3/1756,116), *кћеше* (3/1762,120), *кћеше* (3/1778,140), *кће* (3/1778,143), *кћехъ* (3/1782,147), *кћесмо* (3/1783,150), *кћех* (3/1783,151), *кћеше* (3/1794,166), *кћехъ* 83/1802,169), *кћеше* (3/1807,171), *кћех* (3/1812,172), *кћесмо* (3/1823,177), *кћеше* (3/1807,171), *кћели* (3/1827,179), *кћехъ* (3/1837,186), *кће* (3/1840,189), *кће* (3/1847,198), *кћехъ* (3/1850,202), итд.

Овим се, такође, разликује стање у *Исцравама* од стања у говору, гдје су ријетке форме са *кћ-*, а преовлађују форме са *ћ-* (Јовановић 2005: 163).

б) У *Исцравама* су са *ћ-* само појединачни случајеви:

ћесмо (2/1822,114), *ћехъ* 2х (3/1782,147, писар Нико Митров), *кои ћесмо*, *ћесмо ѣродѣѣ* (3/1764, писар Лука Љубиша), *ћесмо* (3/1764,122), *ћеше* (3/1774, писар Вуко Давидовић), *ћемо* (3/1785,157), *ћехъ* 2х (3/1782,147, писар Нико Митров).

в) Два су примјера са *кѣ-*:

кѣѣћи (3/1638,80, у истој исправи и *кћесмо*), *кѣехъ* (2/1866,202).

г) Само је један примјер са почетним *хѣ-*: *хѣио* (3/1591,41), дакле, у примјеру гдје иза *хѣ-* није било *је* од кратког *јѣѣа*. Ово је најранији примјер присутан у *Исцравама*, крај 16. вијека, и он је са написаним *х-*. У свим осталим примјерима, а најстарији је из тридесетих година 17. вијека, већ имамо на почетку *к-* (једном *кћ-*, једном *кѣ-*). Далеко је највећи број примјера је са *кћ-*, неколика су са *ћ-*, а само два са *кѣ-*.

Дакле, *Исцраве* показују процес супституције *x* са *к* у позицији испред сугласника. О томе налазимо у исцрпној расправи код Радосава Бошковића (Бошковић 1978: 5–21). Међутим, за разлику од говора Црне Горе¹², а и шире¹³, а донекле и за разлику од језика

¹² Стевановић 1933–1934: 47; Пешикан 1965: 171.

¹³ Видјети: Николић 2001. Најобичнија замјена са *шћ-* је и у говору Потарја (Драга Бојовић, *О сугласнику x* у говору *Пошарја*, Зборник Института за српски језик САНУ I. Посвећено Драгу Ђупићу, Београд 2008, 97).

писаца са тог подручја (Остојић 1976: 105), у *Пашићровским исцравама* не налазимо примјере са *шћ-* и *сћ-*. Овим се *Исцраве* углавном слажу са говором Паштровића, гдје су примјери са *шћ-* само појединачни, а са *сћ-* је забиљежен само један примјер (Јовановић 2005: 164). Примјере са *шћ-* у говору србијанског Полимља, Мирослав Николић наводи као потврду „да је губљење *x* у говору Срба млађе од јекавског јотовања“ (Николић 1991: 297). Међутим, примјери из *Исцрава* ишли би у прилог томе да је процес замјене *x>k* (па и *x>∅*) вршен истовремено (или да је чак старији) од јекавског јотовања. Осим тога, примјери са *кћ-* су старији од примјера са *ћ-*. У источноцрногорским говорима, као и према језику Петра I (ако се ставе у однос примјери једног и другог типа, присуство: *кћ-*, *шћ-*, *кћ-*, *сћ-*), може се претпоставити да су се замјена *x* са *k* и јекавско јотовање вршили истовремено.¹⁴

3.1.5. Сугласник *x* у групи (-)хв-. Наспрам те комбинације, како на почетку ријечи, тако и после префикса, редовно је у *Исцравама ф* (и са основом *хвал-*, и са основом *хвај-*):

уфайи (3/1584,34), *џко џрејери* и *фали* (3/1589,38), *џофале*, *џофалије*, *џофалисмо* (3/1711,99), *џофалије* (3/1712,102), *фала* (3/1734,106), *џрифайи* (3/1739,109), *џофалисмо* (3/1739,109), *џофалени* (3/1743,110), *џрифайи* (2/1745,41), *џофалисмо* (3/1756,123), *џрифайи* (3/1774,138), *уфаћени* (2/1780), *џофалисмо* (2/1787,59), *џофали* (2/1800,93), *џофалисмо* (недатирани 2/205), *џофалисмо* (3/1771,99), *џофалисмо*, *џрифайи* (3/1739), *џофалисмо* (3/1778,144), *џофалисмо...* (3/1778,144), *џофалисмо* (3/1782,146).

Слично је стање и у паштровском говору.

Примјери су и из најстаријих исправа, почев од 1584. Код Петра I „алтернација *хв*, *хф* и *ф*... показује да је гласовни процес у групи *хв* у току. Једино није присутна промјена *хв>в*, што се објашњава чувањем гласа *x*, његовом природом и посебним положајем. Примарна група *хв* се дјелимично чува. Секундарно *хф*, настало преношењем фрикативне артикулације на глас *в*, такође је често. Још увијек, дакле, није наступио процес дисимилације у правцу фонеме *ф* већ се најчешће чува његов прелазни ступањ“.¹⁵ Како

¹⁴ Стевановић 1933–1934: 47; Пешикан 1965: 171; Остојић 1976: 105.

¹⁵ И даље: „Нема ниједног црногорског говора који је сачувао сугласник *x* у овом положају. Мјесто *хв* у њима је најчешће сугласник *ф*, ...а уколико тај глас није заступљен онда имамо *в*“, Остојић 1976: 106 (в. и: Стевановић 1933–1934:

видимо из изнесених примјера, у Пашићровским исцравама је овај процес доследно спроведен почев од краја 16. вијека, од када су најраније Исцраве обухваћене нашом анализом.

Само је једном написано *x* и то без *v* (односно *φ*), у примјеру *пoхaлшe* у исправи из 1827. године (3/179, канцелар Андрија Љубиша).

3.2. Медијална позиција.

3.2.1. У медијалној позицији *x* је најчешће писано. Овим се Пашићровске исцраве, као и у иницијалној позицији, такође, разликују од паштровског говора, гдје се „иначе глас *-x* у медијалној позицији – и у међувокалској и поред консонанта – најчешће, не чује: или а) нестаје без трага; б) замјењује се неким другим гласом“ (Јовановић 2005: 167). Често се понављају исте лексеме: највећи број примјера са *x* је у имперфекту, у 3. лицу множине, јер се тај облик често користи у Исцравама (зато наводимо један дио примјера); један је у 1. л. ј. аориста. Често се понављају исте лексичке јединице, што је условљено сличношћу садржаја Исцрава.

искаху (3/1558,35), *имаху* (3/1598,45), *биеху* (3/1601,51), *цгвараху* (3/1640,81), *говораху*, *имаху* (3/1644,84), *имаху* (3/1655,90), *йисаху* (3/1756,123), *имаху* (3/1774,138), *имаху* (3/1778,140), *беху* (2/1780,57), *биеху* (2/1758,42), *беху* 2х (3/1785,155), *бјеху* (3/1785,157), *бјеху* (3/1785,160), *бѣху* (2/1825, 130)...

Чести су, затим, примјери од присвојне замјенице *њихов*, *-а*, *-о*...:

нихове (2/1606,15), *ихове* (3/1774,138), *нихова* (2/1825,117), *нихове* (2/1838,132), *нихове* (2/1842,187), *за нихове* (2/1845,191), *ниховои* (2/1841,1819), *нихове* (3/1776,139), *нихови* (83/1802,169), *нихово* (3/1829,180), *нихов* (3/1834,182), *нихове* (3/1840,189), *нихову* (3/1841,192)...

У већем броју примјера заступљени су облици сложени са префиксом од коријена *ход-* (што се, на неки начин, може рачунати и као почетак ријечи):

находи (3/1660,91), *находи* (3/1672,92), *доходио* (3/1785,152), *находећи* (2/1798,70), *находећи* (2/1800,93), *находим* (2/1801,94), *доходи* (3/1767,136), *находи* (2/1834,164), *находинь* (2/1850,193), *находи*

48; Вушовић 1938–1939: 20; Вуковић 1927: 34; Пецо 1975: 73; Милетић 1940: 295; Вуловић 1969: 172; Пешикан 1965: 123).

(3/1829,180), *находим* 2х (3/1734,106), *находим* (3/1734,106), *находећи* (3/1834,182)...

затим од *врх-*, у различитим падежима (више од 15 примјера):
врха, *сверха* (2/1606,16), *йреврѣховеноџа* (3/1644,85), *врха* (2/1766,43),
врху 2х (3/1778,142), *врху* (3/1778,143), *верѣха* (3/1789,163), *вер-*
ху 2х (2/1798,70), *врха* (2/1807,104), *верху*, *верха* (2/1823,119), *верху*
(2/1826,134), *верха* (2/1827,135), *верха* (2/1828,141), *верху* (2/1834,
164), *верху* 2х, (2/1836,167), *врху* (2/1841,180), *по врху до врха* (2/1850,
193), *врѣху* (83/1802,169), *поверху* (3/1840,189).

Сугласник *х* је писан и у многим другим примјерма различитог типа:

нахија (2/1841,1819), *йехар*, *рухо* (3/1631,65), *ваханои* (3/1640,81),
духовну, *ахризаконѣ* (3/1644,85), *арханџелу* (3/1734,106), *арханџе-*
лу (3/1734,106), *сухоми* (3/1734,106), *сухо* (3/1764,122), *сахраниоћи*
(3/1766,126), *йохару*, *йохаро* (3/1774,138), *архимандриѣ* (3/1782,147),
Михашлу (2/1784,58), *сахранимо* (3/1783,149), *нехарни* (3/1785,153),
суху (3/1785,151), *нахиѣх* (3/1785,152), *Махмуѣ* (3/1786,161,1962),
Глухи до (2/1801,94), *духу* (2/1846,192), *Ваха Никова Медина* (2/1850,
193), *йохаро*, *йохару*.

3.2.2. Има и примјера, иако знатно мање, у којима наспрам *х* стоји неки други сугласник:

а) Примјере са *-ф-* умјесто *-х-* налазимо од самог почетка 17. вијека. Примјери су следећи:

нифовима (2/1606,16, писар Бошко Главина, иста исправа и са *х*), *ни-*
фова, *йрейенџафу нека добра* (2/1842,128, Иаковѣ Висковнѣ кмет, и
са *х* у *Исѣрави* само 1 примјер).

б) Наспрам *х* имамо *в* само у једном примјеру, дакле иза *у*, гдје би се као надомјештање хијату и очекивало: *чуво* (= *чуо*) (2/1780,57, Канцелиер Лука Љубиша – породица Љубиша досељена је из Херцеговине прије 15. вијека).

в) Замјену са *џ* имамо у следећим примјерима:

ниџова залоџа, *ниџове куйовине* (2/1826, Никола Вукотић – породица доселила из Брда, прије 15. вијека; у истој исправи има и примјера са *х*), *и све ниџове куџе* (остали примјери су са *х*, 3/1778,144, Давид Вукца Раданова), *биџу* (3/1785,157, писао канцелар Иво Кажанегра, породица је прије 15. вијека досељена из Брда).

У говору Паштровића једино се умјесто *-х-* (у медијалној позицији) као замјеник јавља сугласник *-џ-* и једино је фреквентан управо код те замјенице. Због тога, као могуће објашњење тог про-

цеса, код М. Јовановића се наводе морфонолошки процеси, тј. утицај облика *њеџов*, *-а*, *-о* (Јовановић 2005: 167). Међутим, као што видимо из корпуса, у Пашићровским исправима се јављају (сличне учесталости) и примјери са *-ф-*, и то један доста стар примјер (1606. године), што се не може објаснити овом врстом утицаја. А и један примјер са *-џ-* (*биџу*) изван је ове категорије.

г) Замјену са *к* имамо у ријечима страног поријекла, у два примјера:

џонишасџиве арџкизакина (3/1644,85), *џарокомъ* (3/1785,157, Канцалиер Иво Кажанegra, Брда – прије 15. вијека).¹⁶

3.2.3. Примјера у којима наспрам *x* немамо других гласовних вриједности нема много. Различитог су типа:

џаџац Перазић Пуало (2/1780,57), *ниакаква џиова* на од суда (2/1814,109), *наодимо* (2/1842,128, замјене и са *ф* у истој исправи; Иаковъ Висковић – кмет, само је један примјер са *x*), *наоди* (остали примјери са *x*, 2/1844,190), *наодећи* (2/1876,203), *вере џриврџовиоц* (3/1644,85).

Примјери без *x* су (осим једног са *ф*) сви из 18. и 19. вијека.

3.2.4. У Исправима има и примјера гдје је *x* писано у неетимолошким позицијама:

овахових (3/1640,81), *џродадохџ* (2/1823,119 – гдје може бити у питању изостављање палатализације, односно аналогја према 1. л. ј. аориста), *од џдиџџе књиџе* (3/1785,153).

Са *x* су у неким исправима написана лична имена *Алекса* и *Теодосие*: *Алехсомъ* (3/1623,59, поп Сћепан), *Теходосие* (3/1762,121, 3/1765,125; 3/1778,142, на свим мјестима потписан – поп *Теходосије*).¹⁷

3.2.5. Интересантно је писање мјеста и презимена *Маина*, презимена *Маинић*, и личног имена *Мијајић*, који се сретају и са и без *x*, иако су знатно чешћи примјери без *x*.

¹⁶ Код Мата Пижуреце (*Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Титоград 1989, 223), везано за језик Андрије Змајевића, налазимо: „Замена *x* гласом *к* открива посредовање западне традиције, приморско-далматинске, ограничене иначе на туђице“. У Паштровићима је такође могућ овај утицај с обзиром да су најдуже били под млетачком влашћу.

¹⁷ Примјера са секундарним *x* код властитих именица налазимо и код Петра I (Остојић 1976: 105).

а) *Маина, Маинић* – са х:

Андрии Махине, Махинъхъ (2/1726,30), *Михаїи Андріе Махина* (2/1754,39), *Михаїиъ Андріе Махина* (2/1745,40), *Михаїи Андріе Махине* (2/1745,41), *Михаїиа Андріе Махине, Махинићъ, Махинића...* (2/1758,42), *Сїанко Михаїиа Махине* (2/1766,43); *шїио имамо и Махинама и Црногорцима* (3/1785,153), *їїри кнеза од Махинах Браїїах 2х, из Махинах, иуния* (3/1785,160).

Писање без х је чешће:

Сїанко Маинић (2/1780), *Сїанко Маинићъ* (2/1787,59), *Миаїи Сїанков Маинић* (2/1798,71), *кћи їоконоџа Маине* (2/1815,110), *Миаїиу Маинићу* (2/1820,113), *Миаїиу Сїанкову Маинићу, Илиј Маинићъ* (2/1823,119), *Радо Миаїиовъ Маинићъ* (2/1834,163), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1840), *Миаїи Маинић* (2/1842,187), *Миаїиу Маинићу* (2/1844,190), *Миаїиа Маинића Миаїиъ* (2/1807,106), *Маинићех* (2/1823,121), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1825,132), *Миаїиа Маинића* (2/1825,133), *Раду Маинићу* (2/1836,166), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1838,175), *Миаїиу Маинићу* (2/1841,180), *Миаїиа Маинића* (2/1841,1819), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1842,184), *Радо Миаїиъ* (2/1842,185), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1842,186), *Михаїиа Маине* (2/1846,192), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1850,193), *Радо Миаїиов Маинић* (2/1852,194), *Рада Михаїиова Маинића* (недатиран, 2/205).

б) Имена која се односе и на исто лице (чак и од истих писара) писана су и са х и без х, некад и у истој исправи.

Са х:

Михаїиъ синъ їоконоџа Сїанка Миаїиова и мој браћа оћемо ноїиаїиъ (2/1797,69), *Миаїиъ Сїанковъ...*, *да е Миаїиу, ... Пеїїрићевићи да їлаїие Михаїиу* (2/1799,76), *Михаїиу* (2/1799,77), *Михаїиа, Михаїиу Сїанкову Марковићу* (2/1807,104), *Раду Михаїиа Маине, Рада Миаїиова* (2/1833,145), *Михаїиа Маине* (2/1846,192), *Рада Михаїиова Маинића* (недатиран, 2/205).

Један је примјер са -хј-:

Михаїиъ синъ їоконоџа Сїанка Миаїиова (2/1797,69).

Чешћи су примјери без х (дајемо дио корпуса):

Миаїиу Марковичу (Бошко Главина, иста и са х 2/1606,16), *син Сїанка Миаїиова* (2/1716,29), *Сїанку Миаїиову* (2/1775,51), *Миаїиъ Сїанковъ* (2/1800,81), *Миаїиу Сїанкову* (2/1800,91), *Миаїиа Марковића* (2/1814,109), *Миаїи* (2/1827,135), *Миаїиъ* (2/1829,142), *Раду Миаїиову* (2/1876,203), *Миаїиа, Миаїиу...* (2/1800,90), *Миаїи Сїанковъ Марковићъ* (2/1807,103), *Миаїиу, Миаїиа Маинића Миаїиъ, Миаїиъ Сїанковъ Марковић* (2/1807,106), *Миаїиъ Сїанковъ* (2/1807,108), *Миаїиа Сїанкова* (2/1823,121), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1825,132), *Миаїиа Ма*

инића (2/1825,133), *Миаѿу Сѿанкову Марковићу* (2/1828,141), *Раду Маинићу* (2/1836,166), *Миаѿѿ Маинић* (2/1838,175), *Миаѿу Маинићу* (2/1841,180), *Миаѿѿа Маинића* (2/1841,1819), *Раду Миаѿѿову Маинићу* (2/1842,184), *Радо Минић* (2/1842,185), *Миаѿѿѿ Маинић* (2/1842,186), *Раду Миаѿѿову Маинићу* (2/1850,193), *Радо Миаѿѿов Маинић* (2/1852,194).

Дакле, *-x-* у медијалној позицији се углавном пише. Примјери губљења и замјене су ријетки, ређи него у иницијалној позицији, што би говорило да је *-x-* стабилније у медијалној него у иницијалној позицији. Осим тога, неупоредиво се чешће чува него у паштровском говору, а у случају замјењивања присутно је више различитих реализација него у говору.

3.3. Финална позиција.

Што се финалне позиције тиче, неупоредиво је већи број примјера са написаним *x* од оних без *x* (било изостављених, било са замјеном неком другом гласовном вриједношћу).

3.3.1. Највећи број примјера са сачуваним сугласником *-x* везан је за одређене морфолошке категорије: аорист и имперфекат (преко 400 примјера, нарочито је фреквентан, скоро у свакој исправи од глагола *ѿисаѿѿи*); генитив (локатив) множине именица (преко 200 примјера), генитив множине придјевско-замјеничке деklinације (око 100 примјера), именица *врх* (петнаестак примјера). Дајемо само дио корпуса.

а) Примјери за аорист и имперфекат:

ѿисах (3/1523,30), *ѿисахъ*, *ѿоѿодихъ* (3/1534,31), *ѿродахъ*, *ѿисахъ* (3/1586,37), *ѿродахъ*, *бихъ* (3/1591,40), *имахъ*, *бехъ*, *ѿризвахъ*, *изниехъ*, *ѿисахъ* и *ѿоѿѿисахъ* (2/1606,15), *даровахъ* (2/1726,30), *имах* и *ѿримих*, *ѿодѿисахъ*, *бихъ* (2/1745,40), *бих*, *кѿѿехъ* (2/1767,44), *кѿѿехъ*, *ѿродахъ*, *бихъ* (2/1776,55), *учинехъ* (2/1807,107), *кѿехъ*, *ѿродадохъ* (2/1815,110), *ѿодѿѿисахъ*, *ѿисахѿѿ* (2/1825,130), *казахъ*, *видиехъ* (2/1845,191), *даровахъ* (3/1629,62), *узех*, *ѿисахъ* (3/1631,65), *ѿоѿѿавихъ* (3/1644,85), *ѿридохъ*, *обрѿѿѿохъ* (3/1714,103), *дахъ*, *бих* (3/1756,116), *имахъ*, *ѿримихъ*, *ѿисахъ* (3/1792,164)...

б) Веома је чест генитив множине (ређе локатив) са *-x* на крају. (Овом ћемо проблему, као и разграничењу та два падежа, посветити више пажње при опису морфолошких и морфонолошких процеса у Пашићровским исправама. Сада дајемо мали дио ексцерпираниог корпуса:

йуѣахъ, кмейовахъ (2/1754,39), *за ѣрѣне нашиех маѣерах, речениех сѣимадурах, речених добрах, свиех ѣарѣах, ѣвроѣеѣахъ, од сѣимадурах* (2/1766,43), *исѣиѣхъ кмейовахъ* (2/1775,53), *ѣолико куѣахъ, крѣихъ, койѣах,* (2/1787,59), *ѣо ѣеѣѣ ѣарахъ ѣурскиехъ* (2/1794,66), *барах дванесѣѣ, десесѣѣ цекинах, речених суѣах* (2/1798,71), *шесѣѣѣ ѣарехъ цекинехъ оѣѣ шарановѣеѣхъ, ѣарехъ калъцеѣѣехъ* (2/1802,95), *оѣѣ ѣрошасѣѣвиех временахъ* (2/1836,169), *ѣѣалиерахъ десесѣѣѣ* (2/1838,132), *одъ монехъ сесѣѣарахъ и друѣѣиех оѣѣаках, одъ ѣѣалиерахъ* (2/1841,1819), *до Верх лазах* (3/1776,139), *иде у Главинахъ* (3/1585,36), *ѣезиехъ марѣѣулосахъ, речениехъ власѣѣлах* (3/1601,51), *више ѣрисуѣѣниех власѣѣлахъ* (3/1602,52), *у веѣе ѣуѣах, албѣѣѣѣрах* (3/1756,123)...

в) Примјера је доста и у придјевско-замјеничкој деклинацији: *ѣисаниехъ* (2/1726, 30), *неѣовиехъ суѣахъ, неѣовиехъ синовах* (2/1758,42), *за ѣрѣне нашиех маѣерах, речениех сѣимадурах, речених добрах, свиех ѣарѣах* (2/1766,43), *ѣесаровиехъ* (2/1825, 130), *оѣѣ ѣрошасѣѣвиех временахъ* (2/1836,169), *више ѣрисуѣѣниех власѣѣлахъ* (3/1602,52), *злаѣѣниехъ ѣерсѣѣенахъ* (3/1631,65), *наѣиехъ мѣрѣѣвиехъ, од исѣѣиехъ Мичоровѣѣахъ* (3/1752,112), *монехъ зейѣовахъ и монехъ ѣверичѣѣхъ* (3/1815,173), *маслинахъ великиехъ, од исѣѣахъ калуѣѣерах.....* (3/1837,186)...

г) Код личне замјенице 3. лица множине среѣе се такоѣе веѣи број примјера:

нихъ (3/1588,35), *нихъ* (3/1601,49), *нихъ* (3/1601,51), *ихъ* (3/1629,62), *нихъ* (3/1644,84), *ихъ* (3/1778,143), *нихъ, ихъ* (2/1807,104), *нихъ* (2/1815,110), *нихъ* (271825,117), *нихъ* (82/1824,128), *них* (2/1836,169), *нихъ, ихъ* (2/1838,132), *нихъ, ихъ* (2/1841,180).

д) Од именица најчешѣе се срета именица *врх*, док се други примјери сретају у појединачним случајевима:

врхъ (2/1606,15), *врх* (2/1606,16), *врхъ* (2/1825,133), *врхъ* (2/1838,175), *до врхъ,* (2/1838,176), *врхъ* (2/1844,190), *ерѣмонахъ* (3/1640,81), *ѣослухъ* (3/1644,85), *ерѣмонахъ, врхъ* (3/1754,114), *ѣеромонахъ* (3/1762, 120), *намах* (исто,146, Лука Лубиша), *цехъ* (2/1802,95), *ѣеромонахъ* (2/1834,164).

3.3.2. У финалној позицији је, у односу на остале позиције, најчешѣе *х* замјеѣено са *к* (на почетку ријечи је то само случај са групом *хѣѣ-*, а у медијалној позицији у двјема ријечима страног поријекла). Замјену са *-к* имамо најчешѣе у аористу (7 примјера), у Гмн. (4 примјера), имперфекту (2 примјера). Ову појаву као најчешћу, што се финалне позиције тиче, Р. Бошковиѣ констатује за црногорске говоре: „Природа пак краја речи није допуштала

уопште глас *γ*. Тамо се *х* развило на други начин. Све то, са своје стране потврђују говори наше прве групе (тј. непосредна околина Цетиња, Ј.С.). Уопште, потпуна или делимична редукција звучности код сугласника на крају речи карактерише целу ову зону црногорских говора... Глас *к* је заменик који се јавља само на крају речи, и то у говорима где се јављају и други заменици и у онима где се глас *х* иначе губи. У средини речи ја сам га забележио само у једном једином примеру: у Мрковићима имамо *кожук* – *кожука* – *кожуци*. И проф. Решетар наводи само два примера: *џријека* и *смијека*, оба из Градачца“ (Бошковић 1978: 20). Међутим, замјену са *к* у Пашићровским исѣравама имамо као најранију у примјерима *кћ*-. Примјери са *-к* у Пашићровским исѣравама су следећи:

ове седамъ кайакъ робе украдене, ѿодѣисакъ (у истој исправи је више примјера са *х*, чак и за исту ријеч, 2/1775, 51, Радо Цуца), *ѿейѿ ѿлеме-нек оѿѿ них куће* (2/1822, 114), *с више речениекъ добрахъ* (82/1823, 117), *ѿисакъ* (2/1842, 128, Иаковъ Висковић), *ѿикъ моленъ* (остали примјери су са *х*, 2/1840, 177, писар Иово Ивовъ Греговић), *оѿлучикъ, ѿродадок, ѿродакъ, ѿпалѿеракъ ѿридесеѿѿ, ѿикъ моленъ, ѿисакъ* (само *кћех, Христѿа*, 2/1840, Иово Ивовъ Греговић), *кћекъ* (2/1876, 203).

3.3.3. Без *-х* се јавља Гмн. придјевско-замјеничке деклинације (два примјера), именица *врх* (девет пута), прилог *одмах* (два пута):

на име мое и сви Марковића (2/1716, 29), *врѣ мошехъ* (2/1784, 58, поп Вук), *вр Савића куће, вр сѿѿаре куће* (остали примјери су са *х*, 2/1815, 110), *до верѣ љавице* (и овој исправи је и један примјер са *х*, 2/1876, 203), да *одма юѿѿрос* имамо *доћ, одма оѿслужуемо* (али и *находи*, 3/1785, 195), *више речение власѿѿель* (3/1754, 114), *врѣ, врѣ доца, на врѣ лазахъ* (али и *синовахъ, находи, нихово...*, 3/1829, 180, писао Иосиф Ћуров Греговић).

3.3.4. Са *-ѣ* се јавља два пута аорист од глагола *биѿѿи* (Примјере са *-ѣ* не наводи М. Јовановић у паштровском говору (Јовановић 2005: 168–173)):

биѣъ седокъ (2/1829, 142, – у осталим многим примјерима *х*, Перо Иовин Вуковић); *биѣъ* (и *оће, и бих...*, 3/1738, 107, Нико Марков Греговић).

3.3.5. Примјери са *-ф* везани су за личну замјеницу 3. лица множине. Забиљежена су два примјера¹⁸:

¹⁸ У паштровском говору је код ове замјенице на крају констатовано само *-к* као замјена, а *-ф* се јавља у појединачним другим случајевима (Јовановић 2005: 170).

нифъ 2х (2/1842,187, остали примјери су са -х).

3.3.6. Неетимолошко -х се јавља у следећим случајевима: а *ввох* *Вонићи*, кои *Сѣпанкох* *Вонић одговори*, *Излеже* *Мийцарх* *Вонић* (2/1780,57, канцелар Лука Љубиша), *ланих* (и: *кацѣйтах*, *рукавах*, *кошулах*, 3/1843,193).

3.3.7. Занимљиви су примјери Гмн. гдје се факултативно (и најчешће) срастају облици са -х (што је наставак по поријеклу од Лмн., настао под утицајем двојинско-множинских укрштања), са -а (што може бити генитивни наставак -а, али може бити и фонетски процес губљења -х), са -е (што може бити континуант за стари полугласник и изгубљен сугласник -х), и примјери без икаквог наставка (одсуство или писање старог наставка: -b). Овдје ћемо навести само дио корпуса, а о овоме ће бити више ријечи када се будемо бавили морфолошким и морфонолошким проблемима у *Исправама*:

ѣ (9) *йерйер* (3/1523,29), њ (50) *йерйер* (3/1523,30), вї (12) *власїелах* (3/1584,34), *оїи шїейтах* (исто), *йейсатїй йерйерь*, *двистїо йерйерахь*, *дevesїо йерйерьхь* (3/1585,35), *иде у Главинахь*, *неџовиехь синоваць* (3/1585,36), *мї асїрихь* (3/1586,37), *за шїроие љодах*, *за речено шїроие љоведь*, *чейїрнаесїтїй шїоларахь сребрениехь*, *оїи обора йедесетїй йерйерахь*, *кѣ* (45) *йерйерь*, *чейїрнаесїтїй шїоларь*, *у мандаїїнехь* (3/1589,38), *оїи обора речениехь Юнковића* (3/1591,40), *вї* (12) *шїоларахь* (3/1591,41), *ї* (8) *йерйер*, *йедесетїй йерйерь*, *речениехь карвихь* (3/1598,45), *кѣ* (25) *шїоларехь* (3/1632,66), *ї* (13) *џрошахь*, *ї либрахь* (3/1638,80), *ѣ рїалахь*, *їо рїечи власїелах* (3/1644,84), *више речение власїель* (3/1754,114), *ѕ* (8) *џрошь* (3/1652,88), *оїи пїарьїтїй* (3/1655,90), *динара ѕї* (17) (3/1771,98), *кїї* (28) *џекинах*, *и ѣ* (5) *либрах* (3/1764,122), *ї џекинах* и *в* (3) *либре* (3/1778,43), *шесїї либрахь* (3/1782,147) *її* (18) *џекина*, *кїї* (23) *џекина* (3/1782,145).

Проф. Р. Симић процес губљења, односно чувања сугласника *х* доводи у везу са морфонолошким процесима, са ширењем Гмн. са -х на крају, односно губљењем сугласника -х: „Ако бисмо се подухватили структурне локализације жаришта из којих креће процес, на располагању су нам исти примери из споменика (Исп. спорадично -ах/-а у Босни XVI. века..., и исто такво -ах/-а у ГЛмн. и -их/-и у Г мн. забиљежено на крајњем западу)“ (Симић 2002: 350). У *Пашићровским исправама* доминантан је генитив множине са -х на крају, а и чување *х* у свим позицијама

знатно претеже над случајевима губљења или замјене другим гласовним вриједностима.

Дакле, што се финалне позиције тиче можемо констатовати да се најчешће чува сугласник *-x*. Осим тога, јављају се и примјери са *-k* на крају као и примјери са изгубљеним *-x*. Иако ријетки, јављају се и примјери са *-z̄* и *-f̄*, као и примјери са секундарним *-x*. *Пашћировске исправе* неупоредиво чешће чувају *-x* у односу на говор Паштровића данас.

4. И да резимирамо. У *Пашћировским исправама* са великом учесталашћу доминира писање сугласника *x* у свим позицијама у ријечи. Губљење, односно замјена, знатно су ређи. Често су везани за повеље истих писара (често оних који су поријеклом са подручја која имају и другачије континуанте за сугласник *x*), али се сретају (углавном у појединачним примјерима) и у различитим исправама (било да се именује или не писар). Различитих писара у овим двома књигама има око 100, тако да се у тој разноликости морао рефлектовати и утицај говорног идиома, те су језичке црте морале бити у великој мјери и одраз језичких прилика у Паштровићима. Питање је колико је поријекло породице писара могло утицати на његово писање и изговор сугласника *x* (с обзиром да су породице углавном боравиле у Паштровићима већ неколике генерације), а колико писано наслеђе. У сваком случају, и о овом моменту треба водити рачуна и узети у обзир све могуће утицаје. Ипак је непобитно, судећи према *Исправама*, да су сви писари доминантно носили у свом писаном (а засигурно у великој мјери и у говорном) језичком осјећању сугласник *x* и знали да пренесу правилно (са неким изузецима) овај глас. Највећи број примјера са изгубљеним или замијењеним сугласником *x* је од истих писара, или писара из истих породица: Греговић (Нико Марков Греговић, Иво Греговић, Јосиф Греговић) и Давидовић (Вуко Давидовић), двије породице које су се прије 15. вијека доселиле у Паштровиће из Брегалничке области, затим породице Љубиша (досељена из Херцеговине такође прије 15. вијека); даље, колебање имамо и у исправама које су писали Никола Вуковић и Иво Кажанegra из Брда (породице досељене опет прије 15. вијека), у једној исправи коју је писао Никола Вукотић (породица Вукотић досељена прије 15. вијека из Старе Црне Горе), даље, у исправама које су писали

Бошко Главина, Радо Цуца, поп Вук, и неке појединачне исправе гдје се име писара не наводи.

Наш корпус нам говори да је употреба сугласника *x* у *Паштровским исправима* доминантна, што значи да је и изговор тог сугласника познат писарима, али и говорницима тог подручја, с обзиром да је веома велики број различитих писара, који су везани за веома различите породице, које су, уз то, често поријеклом из различитих подручја, али дуго времена настањени у Паштровићима. На употребу сугласника *x* је, донекле, могао утицати и писани језик, али, ипак, не доминантно. У прилог томе да је сугласник *x* био макар до половине 19. вијека у употреби (и жив) у овом подручју, говори и то да нема ниједне исправе у којој сугласник *x* није ниједном употријебљен, што значи да ниједном писару није био непознат. Могуће је да је, почев од тог периода, тај сугласник почео више да нестаје из употребе. Употреба сугласника *x* је много фреквентнија у *Паштровским исправима* у односу на говор Паштровића. На то је, како смо већ рекли, могла утицати писана традиције, али је, према нашем мишљењу, највећи утицај имала и његова употреба и постојање у говорној подлози.

Циџирана лиџераџура

- Белић, Александар. *Историја српског језика*, Изабрана дела 4. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- БЕРНШТЕЙН, Самуил Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва, 1961.
- Боловић, Драга. „О сугласнику *x* у говору Потарја.“ *Зборник Инстџиџуџа за српски језик САНУ* I. Посвећено Драгу Ћупићу, Београд, 2008: 89–99.
- Бошкович, Радосав, „О природи, развоју и замјеницима гласа *x* у говори-ма Црне Горе.“ *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978.
- Вуковић, Јован. *Историја српскохрватског језика*. Београд: Научна књига, 1974.
- Вуковић, Јован. „Говор Пиве и Дробњака.“ *Јужнословенски филолог XVII (1938–1939)*: 1–113.
- Вушовић, Данило. *Дијалекатџ истџочне Херџеџовине*, СДЗБ III (1927): 1–70.

- Вушовић, Данило. *О Њеџошевом језику*. Подгорица: Октоих, 2004.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шиокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Јовановић, Миодраг. *Говор Пашићровића*, Подгорица: Универзитет Црне Горе, 2005.
- Николић, Мирослав. *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, 1991.
- Милетић, Бранко. *Црмнички говор*, СДЗБ IX (1940): 209–663.
- Остојић, Бранислав. *Језик Пејтра I Пејровића*. Титоград: ЦАНУ, 1976.
- ПАШТРОВСКЕ 2: *Пашићровске исправе*, Књига 2, Будва, 1990.
- ПАШТРОВСКЕ 3: *Пашићровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору, 1999.
- Пешикан, Митар. *Сјароцрногорски, средњокајунски и љешански говори*, СДЗБ XV, 1965.
- Пецо, Асим. *Икавскошћакавски говори западне Босне*, БиХДЗБ I, Сарајево 1975.
- Пижурица, Мато. *Језик Андрије Змајевића*, Титоград: ЦАНУ, 1989.
- Симић, Радоје. *Левачки говор*, СДЗБ XIX 1972.
- Симић, Радоје. *Морфолошки процеси у српскохрватском језику*. Београд: Научно друштво за проучавање и неговање српског језика, Јасен, 2002.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Источноцрногорски дијалекат.“ *Јужнословенски филолог* XIII (1933–1934): 1–129.

Резюме

Елица Стојановић

СУДБНА СОГЛАСНОГ *x* В ДОКУМЕНТЕ ПАШТРОВСКЕ ИСПРАВЕ (XVI–XIX вв.)

В настоящей работе представлено исследование судьбы согласного *x* в документе *Паштровске исправе* (XVI–XIX вв.). Рассматриваются разные позиции согласного *x* в слове: инициальная, медиальная и финальная, т. е. примеры сохранения согласного, его утраты или замены другими согласными.

Автор предпринял попытку осветить данный вопрос в сопоставительном диалектном и диахроническом аспектах. На основе изученного материала было выявлено, что согласный *x* в основном сохраняется во всех позициях в слове, но в то же время во всех позициях встречаются и единичные случаи утраты *x* или замены его другими согласными: *z*, *ϕ*, *k*; в некоторых случаях зияние компенсируется согласным *v*.